

Prof.dr W.M.J. van Binsbergen

DIVINATIE ANTROPOLOGISCH BESCHOUWD

college in het kader van de integratieve cursus voor classici, archeologen etc., Faculteit der Letteren, Vrije Universiteit

woensdag 11 oktober 1995
15.00-17.00 uur

INLEIDING

persoonlijke achtergrond met divinatie:

in mijn jeugd nauwelijks divinatie:
bijgeloof, voortekens, zeer diffuus
koffiedikkijken bestond maar nooit dichtbij
plaatsvervangende schaamte toen ik als tienjarige mijn zestienjarige zuster met inleidende astrologieboekjes zag slepen

persoonlijke ervaringen met divinatie pas in onderzoekspraktijk op Afrikaanse continent vanaf 1968:

in eerste tientallen jaren van mijn onderzoekscarrière niet een centraal thema maar kwam het wel steeds tegen:

tekèza en droomdivinatie, Noord-Afrika, eerste onderzoek, 1968
bijsteel en trance divinatie in kader van bezetenheidsculten, ruraal Zambia, 1971-74

profetische diagnoses, onafhankelijke kerken, steden van Zuidelijk Afrika, 1971-74

West-Afrika: orakelhutten met sterk op genezing en succes gerichte vormen van divinatie, vooral kuikenorakel (ja/nee), Mandjaks; benoemen en zichtbaar maken van kwaad in therapeutisch gesprek, Felloep, 1981-83

Zuidelijk Afrika, vanaf 1988, vooral in de steden:

profetische divinatie onafhankelijke kerken
trance divinatie van sangoma mediumistische culten
vier-tabletten orakel en andere materiële apparaten om divinatie mee te bedrijven

Ontwikkeling van bevreemd toeschouwer (Noord-Afrika, Zambia) via cliënt (West-Afrika, Harare), tot competent waarzegger in een idioom dat in Zuidelijk Afrika wijdverbreid is: het viertablettenorakel, dat in feite de plaatselijke variant is van geomantische divinatie, waarzeggen door middel van de aarde, dat door de hele Oude Wereld voorkomt en waarover ik thans een groot boek aan het schrijven ben.

Wat gaan we doen?

— Niet:
dat boek van mij behandelen, want dat is veel te gespecialiseerd en veronderstelt theoretische en descriptieve kennis die veel verder reikt dan deze inleidende cyclus

— wel:

een up-to-date antropologisch perspectief op divinatie ontvouwen, door het verschijnsel achtereenvolgens te behandelen als

- onderwerp van wetenschappelijke definitie: wat is divinatie voor de antropoloog
- korte verkenning van de vele vormen van divinatie:
- één speciale vorm van divinatie eruit lichten: materiële of inductieve divinatie
- een micro-sociaal proces: een complex en creatief rollenspel tussen cliënt, waarzegger en sociale omgeving
- uitdrukking van een kosmologie en van een visie op het bovennatuurlijke
- die als zodanig specifiek voor één bepaalde lokale cultuur kan zijn en daarbinnen begrensd kan zijn, maar die in vele gevallen een verbreiding heeft die over de grenzen in ruimte en tijd van de plaatselijke cultuur heen reikt,

EEN ANTROPOLOGISCH PERSPECTIEF

Voordat wij tot deze punten kunnen overgaan, eerst even stil staan bij wat een **antropologisch perspectief** is. U vertegenwoordigt primair de faculteit der letteren, misschien met wat theologie en filosofie erbij, niet de sociale wetenschappen. Voor U is antropologie misschien, vanuit een populair gezichtspunt, vooral de wetenschap van verre, vooral schriftloze, volkeren en hun exotische gebruiken

[, waarbij de nadruk valt

- op het Andere,
- op de afwijking van de westerse rationaliteit (die zelf geacht wordt onze eigen hedendaagse Noordatlantische cultuur zozeer te doordringen, ook al begon deze eeuw met Freuds Traumdeutung als een programma om de irrationaliteit in onze westerse ervaring een plaats te geven, al gaf deze eeuw de meest irrationele en massale slachtingen juist in Europa te zien, en is het meest recent paradigma dat van het postmodernisme geweest, dat een regelrechte ontmaskering van de Westerse rationaliteit behelst en in plaats daarvan echo's en schaduwbeelden van referentie en betekenis, en de fragmentatie daarvan, als maatgevend voor de hedendaagse Westerse ervaring ziet]

U zult dan verbaasd zijn dat hedendaagse antropologen ook de technologisch uiterst geavanceerde diagnostische methoden van de moderne gezondheidsindustrie verhelderend onder eenzelfde noemer als oeroude waarzegpraktijken proberen te zien, zoals blijkt uit een mede door enige onderzoekers van de Universiteit van Amsterdam vorig jaar uitgegeven bundel over de Macht der Dingen: Opstellen over Medische technologie.

De tijd ontbreekt om antropologie uitvoerig aan de orde te stellen. Ik heb het afgelopen academisch jaar doorgebracht als enige antropoloog, lid van een team dat verder bestond uit vier Assyriologen alsmede uit een Iranoloog die zich vooral ontpopte als specialist in Joodse magie in het eerste millennium AD. Ik heb in dat alpha-verband vaak moeten uitleggen en verdedigen wat antropologen doen, en ik zal daar enige punten aan ontlennen:

antropologie:

- nadruk niet op tekst maar op sociale interactie als eenheid van analyse, vooral op micro-niveau d.w.z. van aangezicht tot aangezicht
- vandaar dat niet bronnenonderzoek van teksten of van secundaire publikaties, maar eigen veldwerk, totale onderdompeling, bij voorkeur op basis van eigen kennis van de plaatselijke taal en eigen langdurig participeren in de samenleving, de standaardvorm van antropologische materiaalverzameling is
- met een neiging om in het bijzondere en unieke systematiek herhaling en systematiek te zien: die van een bepaalde plaatselijke cultuur (waarvan de diverse onderdelen in hun onderlinge samenhang worden getoond), van een wijdere regio, of van menselijke universalia in het algemeen
- vandaar een sterke theoretische en abstraherende belangstelling, die vooral de laatste decennia vaak ten koste gaat van nauwgezette beschrijving in de specifieke termen van de lokale cultuur, en die al eerder de aanvankelijke cultuurhistorische oriëntatie van de antropologie (diffusionisme, evolutionisme!) heeft laten vallen, voor een nogal overdreven (en thans in toenemende mate gecorrigeerde) fixatie voor het lokale in zijn onderlinge samenhang

Door deze oriëntatie staat de antropologie in een zeker isolement ten opzichte van de alpha-wetenschappelijke studie van divinatie, bij voorbeeld slechts weinig antropologen die zich met divinatie bezighouden beseffen hoe groot het contingent studies op dit gebied van de zijde van bijv. classici, assyriologen en sinologen is. Wordt van deze studies wel kennisgenomen dan verzandt de uitwisseling tussen alpha-wetenschap en antropologie vaak in een schrandere poging, van de zijde van de antropoloog, om externe theorie en systematiek te projecteren op materiaal dat aanvankelijk met grote precisie en respect voor de oorspronkelijke linguïstieke en culturele nuances door de alpha-wetenschappers werd gepresenteerd. Een van onze opgaven is het zoeken naar een synthese die zowel de theorie van de antropologische studie, als de enorme specifieke, literaire en taalkundige en historische deskundigheid van de alpha-onderzoekers, recht doet wedervaren. Mijn

eigen enthousiaste verkenningen in Assyriologenland suggereren dat zo'n synthese niet onmogelijk is, en naar beide richtingen bevruchtend zou kunnen werken.

DEFINITIE

wat is divinatie voor de antropoloog

'Within any cultural domain more or less demarcated in time and space, and endowed with meaning within that domain, divination might be defined as the entire set of procedures intended to acquire knowledge which is of a supernatural nature or which is otherwise not available through everyday means such as are based upon direct sensory perception (cf. Peek 1991b; Devisch 1985). In autochthonous African medical systems, divination often forms an important diagnostic procedure. While certain major forms of African divination (dreaming, trance divination) may do without a specific material apparatus, others revolve around the use (for the production of therapeutically relevant knowledge) of a material apparatus whose construction and application are more or less institutionalised and professionalised. The latter forms of divination constitute an important field of medical technology.'

DE VELE VORMEN VAN DIVINATIE:

[zie boven, mijn eigen ervaringen;

er zijn allerlei lijsten, letterlijk honderden woorden eindigend op -mancie of -mantië; niet erg zinvol. Wel probleem van afbakenen van divinatie, orakel, profetisme, maar dat is vanuit literair en theologisch perspectief eerder nodig dan vanuit antropologisch]

één speciale vorm van divinatie eruit lichten:

MATERIËLE OF INDUCTIEVE DIVINATIE

[als een vorm van informatietechnologie, van kennisproductie: diagnose, zelfbezinning, materieel apparaat met formele kenmerken (waaronder een esthetiek), gekoppeld aan een eveneens formele interpretatiecatalogus [denk aan relatie met wetenschap, materiële productie en spel]]

denk hierbij aan de manipulatie van ruimte en tijd:

binnen een naar ruimte en tijd zeer nauwkeurig omschreven eenheid, **de sessie**, worden uitspraken gedaan die in principe een veel groter

reikwijdte hebben, hele samenlevingen en hele mensenlevens of zelfs veel langere perioden omvatten;

belangrijk aspect van divinatie is dan ook de miniaturisatie van de menselijke ervaring, waardoor zij bespreekbaar en hanteerbaar wordt — en ook nadrukkelijker kan worden omgevormd in de richting van de ideale modellen die elke samenleving hanteert in het stroomlijnen van de ervaringen en denkprocessen van haar individuele leden

terwijl dit sterk gaat over de denkbaarheid van de menselijke ervaring, het modelleren ervan in termen die door de divinatie worden aangereikt, richt de antropoloog zich zoals gezegd mede of zelfs vooral op divinatie als

EEN MICRO-SOCIAAL PROCES:

een complex en creatief rollenspel tussen cliënt, waarzegger en sociale omgeving

het is bijna een cliché van antropologische studies van divinatie, dat in het uitwisselingsproces zoals dat tijdens de divinatorische sessie rond client, waarzegger en sociale omgeving tot stand komt, de conflicten, onuitgeproken spanningen, aspiraties en frustraties van individuele leden of van segmenten van de plaatselijke samenleving worden bemiddeld, uitgedrukt, en mogelijk tot een nieuwe formele komen

het is in deze vorm dat divinatie sterk naar vormen komt uit het etnografische werk van bijv. Evans-Pritchard (Magic, witchcraft and oracles among the Azande), Fortes (een aantal belangrijke artikelen over divinatie bij de Westafrikaanse Tallensi), Mendonza (divinatie in Ghana), etc.

Machtsprocessen staan hier centraal: divinatie van heksen staat in het teken van het politiek project van de vorsten en chiefs (zoals Chaka Zulu) die zich door heksenjagers laten omringen, de uitkomst van het divinatieritueel zelfs met materiële voorwerpen onthult niet een objectieve systematiek maar de ligging van bestaande machtsverhoudingen in de gemeenschap, etc.

Hoewel dit zeker een belangrijk inzicht is, moeten wij deze studies wel kritisch plaatsen in het wetenschappelijke kader waar zij thuishoren: dat van het structureel-functionalisme, dat in het midden van deze eeuw de theoretisch standaard-interpretatie in de sociale wetenschappen vormde. De samenleving verschijnt als een geheel van instituties, dat op overzichtelijke wijze geïntegreerd en voorspelbaar het leven en de ervaring van de individuele leden ordent, als het uitspelen van een vooral vastgelegd en voor alle leden van de cultuur min of meer geldend scenario. Divinatie wordt dan sterk een klassificatorische exercitie, waarin op voorspelbare wijze een beperkt aantal reeds bekende elementen van de plaatselijke cultuur de revue passeren: de diverse erkende redenen

voor overspel, de diverse erkende typen voorouderlijke of demonische ziekteveroorzakers etc.

Meer recente studies, zoals van Renaat Devisch in Leuven en van Richard Werbner in Manchester in de jaren 1980, hebben veel meer de aandacht gevraagd voor een dynamische benadering, die vaak als praxeologisch is aangeduid: de divinatiesessie wordt gezien als de kleinste eenheid van ritueel, en daarin worden niet alleen reeds aanvaarde en bekende thema's van de plaatselijke samenleving opgelepeld, maar verschijnen ook nieuwe ideeën op creatieve wijze. Het divinatieritueel is een stap in de zelfrelisatie van zowel waarzegger als cliënt, en als zodanig een fase in zijn ontwikkeling tot volwaardig persoon binnen , maar ook tegenover zijn cultuur. Client en waarzegger blijken lang niet altijd volledig competent te zijn in elkaars cultuur en taal. Hoe zulk een (in hedendaags Afrika uiterst gebruikelijke) situatie nog structureel-functionalistisch te duiden? Waar die deficiency optreedt, blijkt dat de uitwisseling niet te storen maar blijken waarzegger en cliënt, creatief nieuwe en uiterst persoonlijke inhouden van betekenis verkennend, voor de duur van de sessie een geheel van betekenis te scheppen dat als vormend en openbarend, als ordenend en vitaliserend wordt ervaren ook al heeft het maar zeer gedeeltelijke en eclecticische wortels in de culturele omgeving.

UITDRUKKING VAN EEN KOSMOLOGIE EN VAN EEN VISIE OP HET BOVENNATUURLIJKE

divinatie als, letterlijk, kennisnemen van de wil van de goden

allerlei symbolische thema's die in de divinatiesessie en in de materiële elementen naar boven komen en die samen een samenhangend beeld van de wereld oproepen

divinatie is dan ook een steeds weer terugkerende procedure om die ordening zoals door de plaatselijk cultuur erkend, ook inderdaad te doen herleven, en zo aan te brengen in het bewustzijn van de leden van de samenleving.

Bijv. als de val van vier tabletten in een reeks van worpen gezien wordt als een uitdrukking van de wil van de voorouders van de cliënt, dan bevestigt zoiets een wereldbeeld dat op verwantschapsrelaties, onontkoombaarheid, verplichtingen tot reciprociteit binnen kleine groepen is gebaseerd. De waarzegger ontleent aan deze kosmologie zijn eigen gezag. De client ziet niet alleen een opnieuw uitspelen van deze thema's maar ook (vooral in hedendaags Afrika) een hernemen van deze thema's in een context dat zij door verstedelijking en westerse consumptie op de achtergrond zijn geraakt, zonder dat andere, cosmopolitische systemen van zingeving (zoals bijv. door kerken of massaconsumptie aangereikt) al voldoende kracht hebben om in crisissituaties ordenend en troostend te werken

meest kosmologische vorm misschien te vinden in astrologie, die zo
wijdverbreid is over de gehele Oude en deel van de nieuwe wereld
(Maya's)

DIVINATIE IN RUIMTE EN TIJD

die als zodanig specifiek voor één bepaalde lokale cultuur kan zijn en
daarbinnen begrensd kan zijn, maar die in vele gevallen een verbreiding
heeft die over de grenzen in ruimte en tijd van de plaatselijke cultuur heen
reikt, [zodat wij zicht krijgen op regionale en historische verbanden
tussen allerlei plaatselijk vormen van divinatie, en vie divinatie, tussen
allerlei andere vormen van symbolische en materiële produktie: een
cultureel complex dus met een regionale verbreiding en een geschiedenis
]